

СРЕЩИ И РАЗГОВОРИ С НИКОЛАЙ ХРЕЛКОВ

Борис Делчев

1

Това беше една сутрин в първите дни на месец септември 1950 година. След като закусихме в един от крайбрежните хотели на Монтрьо, където случайно бяхме попаднали през нощта, и след като направихме малка разходка из парка, за да се порадваме на швейцарската природа, ние тръгнахме отново на път. Предстоеше ни дълъг преход до Париж, но същевременно не ни се искаше да пропуснем една щастлива възможност — да посетим знаменития Шилонски замък, който предната вечер бяхме подминали. Нямахме време за губене, затова трябваше бърже да избираме. И, разбира се, избрахме онова, което можеше да се окаже неповторимо. Така вместо към Лозана, както подказваше благоразумието, завихме в обратна посока и се понесохме към Шилон. И отведнъж потънахме отново в швейцарския пейзаж: отдавна покойната лазурна шир на Леман, стляващо предпланините на швейцарските Алпи, а в дъното на югоизток заснежени конуси на Дан-дю-Миди, леко позлатени от септемврийското слънце. Гледах тази картина, изпълнена с живописно величие, и неусетно зримо започна да отстъпва място на едно вълнение, което нощният сън беше прекъснал. Както при първата среща със заснежените грамади, аз се почувствувах още веднъж в духовната и емоционална атмосфера на един от моите поети, който беше минал някога от тук и беше населил алпийския пейзаж със сенките на своето въображение. Но вместо мрачните призори от предната вечер, сега, под влияние на утринната бистрота, неволно бях потърсил в него онова, което предрича края на една кошмарна нощ. И го бях намерил в тези два стиха, които неочаквано изплаваха в съзнанието ми:

Разсънва се. В дълбоките пожари
на утринта ехти една тръба!

Не ми е известно как се отразява поетическото слово върху другите хора, но мога да кажа, че на мене, покрай другото, то оказва и един малко по-особен ефект на въздействие, който условно бих нарекъл възпламеняване със закъснител.

След като са изтекли месеци и дори години от прочитането на някое стихотворение, така че понякога ми е трудно да си спомня за него, в даден момент — под влияние на една случка, на един пейзаж или просто на една случайно дочута фраза — мракът на забравата започва да се разсейва и в паметта ми неочаквано се събужда някога възприетото и някога преживяното. В такива случаи обикновено в съзнанието ми се появява най-напред някаква откъсната характерна дума, която на пръв поглед не казва нищо особено. След това, включена в една верижна реакция на мисълта, тази дума постепенно изважда от небитието един стих, после една строфа, друга строфа, а накрая и цяло стихотворение, та дори и обстановката, при която е било прочетено за пръв път. По този начин за кратко време вниманието ми се насочва в една неподозирана посока и аз почти механически започвам да повтарям един текст, който дотогава

не ми е идвал на ум или малко ме е занимавал. И това продължава често пъти твърде дълго, за да се прекъсне едвам тогава, когато всекидневие то вземе връх или едно по-силно преживяване прекъсне асоциативните връзки с миналото.

Такова възпламеняване със закъснител аз преживях и в онези дни, за които говоря.

Случи се така, че нашето заминаване за Париж беше свързано с много непредвидени залисни. Цяла седмица преди това, вместо да се ползвам от броените свободни дни (ние бяхме дошли в годишна отпуска), аз трябваше да се занимавам със служебни въпроси и да тичам от сутрин до вечер по министерства и по разни културни институти. Бях така зает и така улисан, че не ми оставаше време нито да се видя с приятели, нито дори да хвърля поглед върху вестниците, които обикновено са първата ми сутрешна грижа. Не стига това, но последва едно мъчително пътуване с влак през Букурещ и друго не така мъчително, но още по-трескаво с кола от Будапеща нататък. Макар и да бързахме, желанието ни да видим нови неща надделя и вместо на запад, по познатия път, завихме на юг и през Грац и Филлах се озовахме в Италия. Настъпиха няколко дни на лудешко тичане. Въпреки умората, не желяхме да пропуснем нищо: нито красотите на италианския север, нито Биеналето и прочутата Академия на Венеция, нито галерия „Брера“ и манастира Санта Мария дела Грацие със знаменитата „Тайна вечеря“ на Леонардо в Милано — нищо от историята и от артистичната слава на Италия, което можеше да се срещне и види по пътя ни. Затова когато след няколко дни напуснахме столицата на Ломбардия и час-два по-късно се понесохме по живописния бряг на Лаго Маджоре, почувствах се така обременен с впечатления, както никога преди това. Гледах чудния пейзаж наоколо не с радост, а с някакво убито любопитство и ми се струваше, че нищо вече не можеше да привлече моето внимание и да ме извади от състоянието на душевна инертност. Но оказа се, че не беше точно така. И наистина, когато надвечер пресяхохме първия хребет на Алпите отатък Домосола и от един завой над Рона далече пред нас между облаците се показа като привидение каменистият масив на Юнгфрау, аз неочаквано трепнах, сякаш се бях събудил от някаква лека дремка, и почувствах, че душевната ми инертност започна да се разсейва. Стори ми се за момент, че посред тези неизброими грамади, които бяха започнали да ме изморяват със своята потискаща мощ, бях доловил присъствието на нещо познато, което идеше като далечен отглас от някакво съкровено преживяване. И преди още да разбера какво ставаше, в съзнанието ми изплаваха някога изречени думи, за които много време преди това не бях и помислял. Минута по-късно тези хаотично разхвърляни думи незабелязано се свързаха една с друга, добиха формата на стихотворна реч и аз започнах мълчаливо да повтарям:

Додето се кълби мъгла
и вечерта пълзи по хребети
към притаения Монблан —
в долините въздъхва нош.

... И черните завеси се разгъват;
далеч проблясват Ница, Сен-Мориц —
и в трепетните дълбини потъват.

Така въпреки голямата умора, в онзи късен следобед аз се оживих и неочаквано се намерих сред поетическите видения на Николай Хрелков от неговия „Среднощен конгрес“. И понеже думата води към дума и мисълта към друга мисъл, много скоро по веригата на спомените се върнах назад и в паметта ми нахлуха изневиделица забравени разговори и споделени признания. В продължение на няколко часа, до късното ни настаняване в Монтрьо, аз неволно мислех за поета, когото поради заетост през краткия си престой в София не бях потърсил.

Години преди това в приятелски разговор аз бях слушал, а след това и писах в една моя статия, че както повечето хора на изкуството и Хрелков е преживял моменти на творчески съмнения. Нещо повече, разколебан в своите възможности, по едно време той решил да провери дали е поет и както съветва в такива случаи Райнер-Мария Рилке, престанал да пише (неизвестно по какъв начин до Хрелков беше стигнало ехо от писмата на Рилке до Франц-Ксавер Капус, в едно от които се казва: „Изповядайте се пред самия вас: бихте ли умрели, ако ви беше забранено да пишете? . . . Стигнете по собствен път до най-откровен отговор. Ако този отговор е утвърдителен, ако можехте да посрещнете един толкова важен въпрос с едно мощно и просто: „Т р я б в а“, тогава устройте живота си според тази необходимост“). Отначало така взетото решение не изисквало никакви душевни усилия и Хрелков бил склонен да приеме, че и за него, както за мнозина други, поетическите опити са обикновен грях на младостта. Скоро обаче, обхванат от тревога пред международните конфликти, които се подготвяха тогава — тревога, която през двайсетте години беше влязла в ежедневието на всички честни хора, той почувствувал, че съзнанието му все по-често се връща към мъчителните спомени от Първата световна война и незабелязано се изпълва с образи и картини от някога преживяното. Тези образи, смътни отначало, постепенно добиват индивидуално очертание, стават осезаеми и започват все по-настойчиво да търсят външен словесен израз. Така те заживяват свой друг живот и се превръщат по повеля на въображението в конгрес на мъртъвци, който трябва да осъди човекоизстреблението. Но такъв необикновен конгрес не може да заседава където и да било. Затова, макар идеята да била вече узряла, и в ушите му да звучели отчетливо словата на делегатите, Хрелков все още не се решавал да пристъпи към работа. Обладан от вътрешно изискване за единство, той чувствувал необходимост да разгъне необикновеното действие в една условно-романтична обстановка, единствено подходяща за случая, но му било трудно да я намери. И тук, както става понякога, му дошъл на помощ случаят.

Тъкмо по времето, когато „Среднощен конгрес“ излизал от своя първоначален замисъл и придобивал словесна и композиционна форма, Хрелков бил заставен да пътува от Париж за Виена през Швейцария (това било, струва ми се, през последната година на неговия емигрантски живот). Така по волята на обстоятелствата той се озовал за няколко часа сред живописния пейзаж на Алпите. Пред погледа му като исполински привидения се издигали на възбег недостъпни каменисти зъбери, покрити с вечен сняг и забулени в мъгла. Както никъде другаде в Европа, тук могъществото на природата се налага с необикновена сила и придава на величественото измерение, които го приближават до приказното. Попаднал в този лабиринт, човек добива усещането, че се е отделил от всекидневието и общува с вечността. Такова чувство обладало и младия Хрелков. И тласнат от потока на въображението, неочаквано за самия себе си, той прави едно откритие: само тук, сред това царство от скали, снегове и облаци, където реалност и фантастика са неотделими, може да заседава един конгрес на мъртъвци. Така изневиждила търсеното е намерено. От този момент нататък поетът е под натиска на една непреодолима вътрешна сила. И той намира спокойствие само тогава, когато вижда пред себе си първите наброски на поемата.

Това ми беше поверил някога Хрелков — това и писах. Но в онзи момент (1938) неговата изповед имаше за мене чисто констативно значение. Тя приличаше на пояснение към някаква негласна литературна анкета. По друг начин я бих почувствувал обаче в онзи късен следобед, когато уморени и обръгнали от впечатления, заслизахме към долината на Рона. В онзи момент аз не само знаех, а вече и сам чувствавах защо поетът беше решил, че тук трябваше да се срещат на посмъртен конгрес жертвите на човекоизстреблението.

И ето сега, когато на път за Шилон пред нас се извиси отново каменното чело на Алпите, аз неволно се върнах към онова, което нощта беше прекъснала. В паметта ми нахлуха пак някога прочетени стихове и някога изречени думи. Споменът ме поде,

отдалечи ме от зримото и неочаквано, както и предния ден, аз се намерих още един път в духовния и поетически свят на Хрелков.

Не ще и дума, Шилъонският замък ми направи много силно впечатление. В продължение на повече от един час ние обхождахме зала след зала, етаж след етаж, за да проникнем на края и в мрачното каменно prizemie, до самата езерна повърхност, което пази спомена за злощастния Франсоа дьо Бонивар. През цялото това време аз се бях превърнал в слух и зрение: стараех се да съединя онова, което слушах от разведжача, с онова, което знаех от поемата на Байрон (бях я чел някога в руския превод на В. Жуковски). Така, застанал някъде между историческата правда и легендата, аз бях облян от симпатия към човека, който още в първите десетилетия на новото време беше дръзнал да защитава свободата. Неговият ренесансов образ — не толкова романтическият герой от поемата на Байрон, който обиква безнадеждността и накрая почти съжaliaва за тъмницата: „... I regain'd my freedom with a sigh“ („Получих свободата си с въздишка“) — неговият образ, възкръсен от разказа и от обстановката, изпълни цялото ми съзнание и даде друга насока на моите мисли. И все пак, случи се така, че аз трябваше да се върна още един път към прекъснатия спомен, но вече не поради каприза на въображението, а поради една съвсем друга причина.

Същия ден към пладне пристигнахме в Женева. Привлечени от необикновената гледка, която се разкри пред нас, ние спряхме за малко да се полюбуваме на крайбрежната перспектива, после направихме бърза обиколка из парка на някогашното Общество на народите и накрая влязохме да обядваме в някакъв ресторант. След това, без да губим време, защото Париж беше далече, веднага започнахме да се настаняваме в колата. И не зная защо, дали от досада или за да проверя нещо, докато чакахме обичайната техническа проверка преди дълъг път, за присегнах и взех един от българските вестници, които небрежно бяхме нахвърляли над задната седалка (случи се „Работническо дело“). Хвърлих разсеян поглед върху заглавието, прелистих бавно и на втора страница погледът ми падна върху една снимка: „Николай Хрелков в работната си стая“, под която бяха поместени извадки от „Бойчиновският последен бой“ и „Среднощен конгрес“. „Виж ти — мина ми през ума — помислиш си за човека, и той насреща“. Но веднага се сетих, че такова нещо се прави по някакъв важен повод и потърсих с очи да разбера на какво се дължеше това внимание. Миг само и по мене премина някаква тръпка. Долу по средата, под черна линия, беше казано всичко: „Поетът, гражданинът Николай Хрелков почина след дълго и мъчително боледуване. . . Стори ми се, че някой ме зашлеви изневиделица и спрях, без да чета по-нататък. Така, в някакво тръпно състояние, останах неподвижен пет-шест безкрайни секунди. След това се свързах и първата ми мисъл беше да видя датата на вестника: 27 август 1950 година. Смъртта беше последвала предния ден — няколко дни преди нашето заминаване от България.

Чудно нещо наистина! Вестниците бяха писали, радиото беше разгласило новината, но потънал в служебни задължения, аз бях минал покрай събитие, без да го забележа. Как беше станало всичко това — не можех да разбера. Знам само, че в онзи момент ме беше връхлетяло някакво смесено мъчително чувство: от една страна, скръбта за човека, с когото ме свързваше дългогодишно приятелство, а от друга — спотаено негодувание срещу коварството на случайността, която със своята нелепост ми беше попречила да му отдам един последен акт на внимание. Както и да е, под въздействието на станалото аз бях загубил интерес към онова, което ме заобикаляше, и небрежно захвърлих настрана географската карта, по която дотогава внимателно следях нашия път през Европа. Какво се е случило с нас след това — не си спомням. Станало беше раздвижило моето въображение и аз неволно се бях насочил в друга посока — към някои преживелици от миналото, които неочаквано бяха изскочили от тъмните ъгли на забравата.

Към тези преживелици, пощадени от времето, аз се връщам и днес, за да посоча някои особености в личността и творческото дело на поета.

От моята дългогодишна близост с Хрелков, която продължи повече от десетилетие и половина, един случай, при това най-отдалеченият по време, е останал най-непокътнат в съзнанието ми. Това е моята първа и неочаквана среща с него, която ни сближи, преди да започне нашето лично познатство. Не знам дали поради свежестта на младежкото ми възприятие или поради стълкновението, с което е свързана, и днес, след толкова години, аз мога да я възпроизведа с една почти документална точност.

Разбира се, не говоря за литературната среща с поета, която се губи нейде към средата на двайсетте години. Тази среща ще е станала или върху страниците на списание „Нов път“, което през моето ранно юношество се разпространяваше наред с нелегалната литература, или малко по-късно върху страниците на седмичника „Наковалня“. Говоря за нещо друго: за моя пръв досег с човека — онзи досег, който ми даде възможност да съединя в неразделно единство името и живия образ на Николай Хрелков. А повод за това даде едно литературно четене в някогашния Свободен университет (сега Висш икономически институт „Карл Маркс“). То стана през пролетта на 1932 година (едно вестникарско съобщение ми позволява да посоча и точната дата — 3 април) и беше, струва ми се, първата обществена проява от този вид, с която новосъздаденият Съюз на трудовоборческите писатели се представи на софийската публика.

Преди години, като изтъкваше необикновените заслуги на радиото за разпространяване на музикалната култура, един известен музикален деец посочваше и слабата страна на това техническо завоевание, за която малцина си дават сметка. Понеже в наше време достъпът до музикалната творба се свежда често до завъртане на едно копче, казваше той, това вече могат да си позволят и онези, за които тази творба не представлява насъщна духовна потреба. А щом е така, ние се отдалечаваме от ентусиазма на онези, които в героичните години на музиката изминаваха с дилижанс пътя от Виена до Залцбург, за да чуят един концерт на Моцарт. Нещо подобно, струва ми се, може да се каже и за литературата. Днес, когато разстоянието между творци и читатели е по-късо от всеки друг път, човек трудно може да си представи какъв отзвук имаше за нас в онова време едно литературно четене на прогресивните писатели. То даваше възможност не само да се приближим до творците на една литература, която беше за нас насъщна духовна потреба, а и нещо повече — да се почувствуваме в среда на единомишленици и така да подсилим в себе си надеждите пред бъдещето, за което мечтаехме и работехме. Такова именно беше и четенето, за което става дума.

Виждам и сега голямата зала, оживена като кошер, която този път по един необичновен повод беше побрала една публика малко необичайна за това място.

Трябва да кажа, че в онези години аз бях студент по правото, и понеже сегашният ректорат беше още в строеж, нашият факултет до скоро преди това се помещаваше в зданието на Свободния университет. Тук в продължение на цели четири семестра аз бях слушал лекции, бях полагал изпити и съвсем естествено можех да се смятам до известна степен в своя обстановка. Същевременно, поради туй, че свързвах мястото с такива дисциплини като черковното право на С. С. Бобчев и финансовата наука на Петко Стоянов, които предизвикваха в мене нескривано отвращение, винаги когато случаят ме връщаше към това царство на младостта, неочаквано изпитвах едно още незагълхнало чувство на досада. За мое учудване обаче, този път не стана това, което можеше да се очаква. Поради някаква причина, която тласна вниманието ми в друга насока, аз нито забелязах познатата обстановка, нито се върнах към неприятния спомен от някога преживяното.

Разбира се, аудитория № 1 си беше все такава, каквато я помнех от миналото. Както и по-рано, тя беше препълнена предимно с млади хора и в първия момент човек можеше да помисли, че се намира наистина посред студенти от един свободен университет, където разликата във възраст и професии е неизбежна. Всъщност

обаче не беше така. И това личеше не толкова от някакви външни белези, колкото от нещо друго, което се носи във въздуха и обикновено трудно се поддава на определение. Не беше необходима голяма наблюдателност, за да се види, че тази публика се беше притекла тук не от принудата на една задължителна дисциплина, а по свое желание. Тя носеше нещо от непосредствеността на обикновения човек и беше изпълнена с особена душевна заинтересованост, в която любопитството да се видят някои свои хора на перото се съчетаваше с жаждата да се чуе един глас, който силните на деня се стараеха да заглушат. Затова още с влизането си аз се озовах в една напрегната емоционална атмосфера, която ме поде и ме изпълни с едно чувство на радостно очакване, несъвместимо с познатата школка досада.

Както можеше и да се предположи, пръв се яви пред публиката Людмил Стоянов, който по онова време се оформяше вече като обединителна личност сред прогресивните художници на словото и започваше да играе важна роля в новооснования съюз. След него се заредиха писатели от по-младото поколение като Христо Радевски, Вичо Иванов, Боян Дановски и някои други, сътрудници на тогавашния прогресивен печат, повечето от които преди това бях имал случай да видя. Накрая, след близо час и половина, когато ентузиазмът на публиката вече започваше да губи своя тонус, до катедрата застана някакъв кокалест гигант на средна възраст, с хлътнали широки гърди, с едра, леко олисяла глава и високо членесто чело, по което личеха шеговите на черепа. Приведен напред и с едно по-високо рамо, както изглеждат обикновено хората, свикнали да се свиват от студ, той държеше в ръката си бял лист и трепереше от възбуда. Останах с впечатление, че непознатият идваше да съобщи някаква тревожна новина и не съзнателно се ослушах да чуя какво щеше да каже. Вместо това обаче, той се огледа за момент наоколо, за да привлече вниманието на слушателите, взря се в белия лист и с ясен отчетлив глас, който придаваше релеф на думите му, натъртено произнесе онова, което трябваше да бъде заглавие на неизвестна творба: „Последната молитва“. Бях изненадан, почувствувах в себе си внезапен прилив от любопитство и тъкмо се мъчех да разбера кой беше този писател, женски шепот зад мене изрече едно отдавна познато име: Николай Хрелков.

Онова, което последва, трудно можеше да се предвиди и днес, след толкова години, остава незаличимо в паметта ми.

Като изчака две-три секунди след заглавието и лицето му придоби израз на закана — израз, който в първия момент ме изненада със своята неочакваност, Хрелков предизвикателно произнесе думи, които никой не беше чувал: „Отче наш! Ти, който ми отнемаш хляба. . . на мене и на братята ми слаби. . .“ После, като мина незабелязано от възбуда към раздражение, така че започна целия да се тресе, той продължи още по-настойчиво своето словесно настъпление срещу бога на тираните и лакенте, който се таи „сред подла тъмнина“, за да върши злосторство срещу онеправданите — срещу тези, които „работят и страдат“. Трябваше човек да бъде там, за да почувствува, че това не беше обикновено четене, не беше обикновена стихотворна закана срещу вековната заблуда, а някакво словесно единоборство с един жесток Ариман — единоборство, от което зависеше съдбата на човечеството. И това единоборство, което на неудържими вълни преливаше от катедрата към публиката, за по-малко от минута изпълни цялата зала с някакъв възпламенителен флуид, готов да избухне и при най-малката искра. Затова аз не се учудих, че при един от следващите стихове: „ти — една лъжа неизкоренима“, някакъв непознат слушател, който седеше в дясно, на първия ред, се раздвижи и започна да вика нещо неразбрано: стори ми се, че той по свой начин даваше израз на преживяното. Малко след това обаче стана ясно, че не беше така. И наистина, когато поетът призова мрачния спомен за бесилките, за да осъди равнодушието на бога пред човешките страдания; „гледаш ти — безпримерна лъжа — и във позора си немееш“, същият слушател се надигна още един път, започна да маха заканително към поета и направи движение, от което личеше, че искаше да се из-

мъкне от чина и да се спусне към катедрата. Но в този момент в залата се разнесоха следващите стихове: „Благословен надигания се вихър — и пристъпа на лъганите маси. . .“ и той, сякаш инстинктивно изплашен от този „вихър“ и тези „маси“, се задържа на място като ударен човек и не знам дали случайно, дали за да се отдели от онова, което ставаше, се извърна настрана. За момент с един кос поглед аз успях да го видя. Това беше набит охранен мъж на средна възраст, по външни признаци изработен бюрократ, който зад една невзрачна външност издаваше някакво скрито коварство. Очевидно, той беше чуждо тяло сред публиката и дори да не беше се издал, лесно можеше да се разбере, че изпълняваше служебна поръчка.

Когато поетът произнесе последния стих: „Отче техен — падай!“ и с тържествуваш вид замахна ръка от горе на долу да катурне в бездната морално победената предвековна заблуда, стана онова, което се и очакваше. Наелектризирана от думите му, публиката избухна в неударимо ръкопляскане и вторачи любопитен поглед напред, мълчаливо решила, че нещо трябваше да се случи. В това време Хрелков бърже сгъна белия лист, който държеше, и без да дочака края на овацията, която му се правеше, слезе от подиума и се отправи към вратата. След него с дребни припярни стъпки изтопурка и пригладеният господин, този път дал простор на своето усърдие. Това се забеляза от всички и посред ръкопляскането, което още продължаваше, се чуха подигравки, дюдюкания и тътен от удари по пода: хората изразяваха своето възмущение от негласния орган на властта.

Понеже бях на предните редове, аз успях да се измъкна между чиновите и се намерих на коридора тъкмо в момента, когато публиката напираше навън. Огледах се и ми направи впечатление, че до прозорците към улица „Раковски“ се трупаха група любопитни. Посред тях, настръхнали един срещу друг, нервно спореха Хрелков и господинът от първия ред, но какво точно — не можеше да се разбере. Непознатият се сърдеше, заплашваше и си даваше вид, че в своите настоявания е решил да отиде до край. За изненада, като се огледа и видя, че никога не можеше да изплаши, още в следната минута неочаквано понижи глас, укроти се и заговори с тон на угодлив делови човек, комуто предстоеше да направи нещо професионално задължително, неприятно и на самия него. Овладал се за момент, той измъкна от вътрешния си джеб един бележник и като задаваше някакви въпроси на Хрелков, вече също преодолял първоначалната си възбуда, с педантично старание започна да си записва нещо. След това се измъкна от награкалите го хора, насочи се към вратата и без да прикрива злобата си от проявената слабост, излезе навън, изпроводен от презрителните погледи на присъстващите. Подир него останалата публика се раздвижи, зашумя насмешливо и се струпа на изхода. Така от човек на човек и до мене стигна онова, което обясняваше всичко: припяреният господин, на име Сапунов, се оказа началник на контрола по печата при Дирекция на полицията. Той също беше решил да дойде на литературно четене, но подтикнат от малко по друг интерес към словото на писателя — да бди дали някоя литературна волност не щеше да застраши разклатените устои на държавата. И стихотворението на Хрелков му беше дало повод да оправдае своята служебна задача, така че по-късно въпросът стигна и до правосъдието. . .

3

Доколкото знам, четенето в аудитория № 1 не беше оценено високо от тогавашния прогресивен печат. В една бележка на вестник „РЛФ“ от онова време се казва, че то било зле организирано и не оправдало вниманието на слушателите, понеже били четени работи, които не отговаряли на техните изисквания. Не спора — общо взето, може и така да е, макар да долавам в тази бележка съображения от нелитературно естество, но твърдя, че лично за мене това четене имаше малко по-друго значение: то ми даде възможност да „открия“ един поет и да го почувствувам свой близък.

Пак ще кажа, че познавах Николай Хрелков много преди да го видя и бях чел всичко, публикувано от него в периодичния печат. Още при този най-ранен контакт аз бях забелязал неговия поривист стих и стремежа му да издигне читателя до възне-нията на времето, без да го превежда през римуваната вестникарска дидактика, която някои смятаха за неизбежна добродетел на всяка политическа поезия. Въпреки това обаче, до ония момент той беше за мене поет без очертана индивидуална физиономия — такъв поет, когото в съзнанието си трудно можех да отделя от другите революционни поети на времето. И ето че случаят дойде да ми помогне. Четенето в Свободния универ-ситет ми даде възможност да съединя литературните впечатления с живия човек и да открия в него една непримиримост със злото и едно кипещо негодувание срещу духов-ната и политическа тирания, които оказаха някакво чудодейно въздействие върху младежкото ми въображение. Всичко това ми беше достатъчно вече да отделя на Хрел-ков малко по-особено място в съзнанието си и да го обявя за мой поет. А знае се, че когато един творец стане ваш, вие не се задоволявате да общувате с неговото изкуство, а отивате и по-нататък: стремите се да навлезете по-дълбоко в духовната му сфера и ако може да установите и лична близост с него. От тази вътрешна нужда се породи, струва ми се, и нашето бъдеще приятелство с него.

Като се връщам назад обаче, виждам, че към това, което казвам, трябва да се добави и още нещо, вече от обществен характер, на което досега обикновено не се е отдавало необходимото значение.

В началото на 1932 година — малко преди случая, за който говоря, излезе от печат поемата „Среднощен конгрес“ (Георги Жечев твърди, че това е станало през месец януари — същото се потвърждава и от някои други данни). Ако са забравили подробностите, хората от моето поколение сигурно добре си спомнят, че тази малка книжка беше приета като литературно събитие и почти неочаквано предизвика около името на Хрелков, тогава библиотекар в Министерството на народната просвета, много разговори и не малко литературни спорове. Заедно със симпатиите на онези, които мечтаеха и се бореа за нов свят, тя му спечели ненавистта на отrenchените, готови да хвърлят нашата страна в едно ново кръвопролитие. Работата стигна до там, че за „Среднощен конгрес“ заговориха и хора, които нито четяха стихове, нито се интере-суваха за съдбата на българската поезия. От страниците на bankersкия „Слово“ злове-щият Щабс-капитан Копейкин питаше със змийско коварство как може да се държи на държавна служба един комунист, открит противник на режима, а „Мир“ със стар-ческа злоба се възмущаваше, че било извършено „кощунство“ срещу църквата. Успо-редно с това пламна и случаят около стихотворението „Последната молитва“. Един месец след четенето в Свободния университет то се появи върху страниците на седмич-ника „Мисъл и воля“ и даде повод за съдебно преследване срещу поета, обвинен в „богохулство“ — преследване, което продължи повече от една година. Наистина в края на краищата Хрелков беше оправдан, но затова пък внушенията на доносниците постигнаха своята цел: той беше уволнен и изхвърлен на улицата, за да започне онова безконечно ходене по мъките, което възпламени огнищата на неговата стара туберку-лоза и го обрече на бавно и продължително угасване.

Разбира се, случаят с Николай Хрелков не беше някакво невиджано чудо. В онези години, когато преследванията срещу дейците на прогресивното слово бяха почти всекидневно явление, той можеше да мине за обикновен епизод от съдебно-административната хроника на времето. И въпреки тази привидност, в него имаше и нещо ново, което до известна степен накръпяваше установените тогава понятия: това ново беше не в преследването, а в поведението на поета.

Поради причини, които днес биха предизвикали снизходителна усмивка, по онова време Хрелков минаваше за дребнобуржоазен писател и едва ли не за най-обикно-вен съчувственик на работническата класа, каквито бяха тогава мнозина от хората на перото у нас. Затова по формула трябваше да се допусне, че и той, както повечето

хора от тази социална категория, не беше от издръжливите и при трудни обстоятелства лесно можеше да скъса с идейните мечтания на младостта. Нали в онези години на такава цена някои бяха потушили гласа на своята писателска съвест? Но за изненада Хрелков, когото през близо петгодишното си съществуване „РЛФ“ държеше вън от кръга на своите сътрудници, не потвърди прибързаните силогизми на песимистите. Подет от онази вълна на събудени надежди, която след падането на Сговора (1931) за кратко време заля нашата страна, той излезе от сянката на временното мълчание, където обстоятелствата го бяха поставили, и с една почти предизвикателна дързост, недостъпна за посредствените, показа, че поставя своето звание на писател по-високо от изгодите на чиновническата служба и от изгледите за командировки в чужбина. Верен на себе си и с ясно съзнание за последиците, които го очакваха, Хрелков осъди стария свят и му обяви война на живот и смърт. Така тъкмо в мъчителните години, когато изкушенията на леснината бяха най-големи, той тръгна срещу течението с една решителност, на каквато са способни само силните и открити хора. И с това съдбата му на човек и творец беше решена за винаги. Озовал се в армията на безхлебните, където нямаше повече какво да губи, поетът не само написа някои от най-добрите си работи, които го издигнаха върху гребена на нашата революционна лирика, а си спечели и един особен престиж на непреклонност, на който се радваха малцина други. По този начин за много кратко време той се вреди между популярните български поети и от ден на ден започна да става притегателен център на литературната и студентската младеж. Тази известност, стигнала и до мене, беше започнала вече да го обкръжава в онези далечни дни, пълни с очаквания, когато се зароди и нашата дружба.

Не мога да кажа точно къде и кога съм се срещнал с Хрелков за първи път, но знам сигурно, че това ще е станало в някое от литературните средища в края на 1934 или началото на 1935 година.

По онова време аз бях млад и както се казва „надежден“ интелектуалец — с диплом за висше образование в джеба, но без доходи, и с литературни планове, но без име и главно без писания. То се знае, хроническият недомък ме гнетеше и нерядко някои елементарни неща ми изглеждаха непостижими, но затова пък интересът към художествената литература ми беше напълно достатъчен, за да ме насочи към онези, които я правеха или я смятаха за свое призвание. Така през първата зима след паметния Деветнайсети май, който беше начало на ново заледряване и в нашата култура, аз се сближих с мнозина новооглашени млади литератори от моето поколение и след това постепенно се озовах в някои от тогава известните и неизвестни места, където се събираха вече посветените: отначало в тайните квартири на литературния кръжок „Христо Смирненски“ по улица „Пирот“ (сега „Жданов“), по-късно в апартамент на архитект Христо Берберов, където под форма на приятелски посещения заседаваха понякога утвърдените имена на революционната литература, а накрая и в „хинтерланда“ на кафе-сладкарница „Цар Освободител“, която по онова време беше нещо като генерален щаб на признатите.

През годините, за които говоря, литературният труд най-често не се заплащаше и званието писател не предполагаше устойчиво обществено положение. Напротив, дори когато носеше известност и можеше да ласкае гордостта на суетните, то беше най-често стойност без материално покритие. И ако това се отнасяше до всички, то важеше още повече за младите и за онези, които поради своята опозиционност не можеха да се ползват от снизхождението на властниците. Затова не толкова от чувство за малоченост, колкото от безпаричие, тогавашното „ляво поколение“ нямаше честата възможност да влиза в „Цар Освободител“. Но понеже не можеше да скъса с утвърдените, които държаха в ръцете си списания и редакции, нито можеше да се лиши от средище, то се срещаше обикновено пред кафенето или, при навалица, по отсрещния тротоар на улица „Раковски“ — между някогашната сладкарница „Сурович“ (на ъгъла, където е сега руската книжарница) и ъгъла на улица „Аксаков“. Тук именно, главно

привечер, идваше и Николай Хрелков, влизаше понякога в кафенето, без да се застоява дълго и най-често се спираше вън или се разхождаше с приятели по отсрещния тротоар. Ако денят обаче беше „щастлив“, той предпочиташе да се вмъкне в малкия аперитив „Роял“ на бай Иван, където е сега служебният вход на театър „Народна сцена“, понеже това заведение беше по-уютно и главно по-достъпно по цени. Както и да е, в този „хинтерланд“ на „Цар Освободител“ се навъртах и аз, и ако не в дома на Христо Берберов, където не знам как Младен Исаев ме заведе една вечер на заседание, то сигурно тук ще съм се доближил за първи път и до Николай Хрелков. Тук в срещи и разговори се затвърди и нашата дружба, която с малки прекъсвания продължи до края на животата му.

Когато се връщат към миналото, приятелите и близките на Хрелков много често разказват някои характерни случки за неговата бедност, станала вече пословична. И те, разбира се, имат право. Уволнен от служба, останал без постоянна работа, Хрелков беше заставен да живее от литературен труд, който при онези условия не можеше да му осигури винаги дори всекидневните разходи по препитанието. Затова нищо чудно, че по това време той е водел вече едно мъчително съществуване и често, за да не гладува, е трябвало да се насочва към заложените къщи или да продава на букинисти някои от своите любими книги. И все пак, трябва да кажа, че моите първи впечатления от него бяха малко по-други и поне в първия момент не ми позволиха да си дам точна сметка за истинското му положение.

Виждам пред себе си и сега един висок четиридесетгодишен мъж с величествена осанка и някаква сдържана елегантност в облеклото, присъща обикновено на хора с изработен вкус. Този мъж с холеричен темперамент и романтическо въображение, който цитираше Блок и още при първия допир ви издигаше над всекидневието, обичаше да говори за всичко друго, но не и за житейските несгоди, сякаш тези несгоди бяха далече от него и не го засягаха. Добавете към това, че той живееше не в частна квартира, както е прието у нас, а по европейски образец — в хотел, и то в новопостроения хотел „Кооп“ (сегашния „Севастопол“), тогава един от най-представителните в София, и ще видите, че в онзи момент нищо в неговия бит и неговото държане не подсказваше за бедност. Напротив, в сравнение с нас той ми изглеждаше много по-добре и понякога даваше повод едва ли не да му се завижда.

След нашето запознаване аз имах възможност няколко пъти да посетя Хрелков и да остана на разговор при него. Помня, че по това време (пролетта и лятото на 1935 г.) той държеше в „Кооп“ една приветлива слънчева стая на третия етаж, с хубав поглед към площад „Славейков“. Според моите тогавашни понятия всичко в тая стая говореше за комфорт: и новите мебели, и малкият пъстър килим наред пода и дори чистите чаршафи на леглото, които поради отдалечеността от къщи бяха станали за мене трудно постижими. Но най-много привличаше вниманието ми масата пред прозореца, където заедно с познатите томчета на Пушкин имах случая да видя и някои съветски издания, за които по онова време можех само да мечтая. Така при последното мое посещение аз намерих на същата тази маса една новополучена стихосбирка на украински език от Павло Тичина, озаглавена „Чернигов“, за която не бях чувал и която, разбира се, подразни моето любопитство. Затова докато чаках да се върне Хрелков (той отсъствуваше, но по стар бездомнически навик не беше заключил вратата), разтворих книгата и погледът ми падна на някакъв ръкописен текст върху титулната страница. Взрях се и макар думите да не ми звучаха свойски, без особени усилия прочетох това кратко посвещение в телеграфен стил: „Николаю Хрелкову. Чух за вас. Знам. Бих искал да преведа вашите произведения на украински език. Павло Тичина. Париж 26 VI 35.“ Бях много изненадан, затова, без да имам особена библиографска склонност, не можах да издържа на изкушението и преписах този текст, който намирам и днес в един от моите стари бележници.

Кажете сега, какво впечатление можеше да направи всичко това на един още зелен младеж, който обитаваше някаква студена стая на „Поп Богомил“ и мечтаеше да се отдаде на литературна дейност? Какво можеше да мисли такъв младеж за един поет, който живееше в голям столичен хотел, ползуваше се от прислуга и наред с признанията на нашия печат, получаваше литературни послания от света на социализма, който в този момент беше за нас толкова привлекателен, колкото и непостижим? То се знае, в неговите очи такъв поет има вече най-важното, към което се стреми всеки човек на перото: и утвърдено име на художник, и възможност да живее от своя литературен труд, без да губи време в странични занимания. Така именно бях склонен да мисля за Хрелков и аз в първите дни след нашето запознаване. Действителността обаче се оказа не такава, каквато изглеждаше, и много скоро опроверга моите впечатления.

Струва ми се, че от всички творци, с които съм имал случай да общувам, Хрелков носеше най-ярко изразена склонност към поетическо извисяване над делничността. Романтик по природа, който живееше изключително в света на духовното, той беше чужд на всякаква пресметливост и не само не отдаваше дължимото значение на практическите въпроси, които всекидневният налага, а понякога просто не искаше и да мисли за тях. За него тези въпроси бяха ненужен товар на съзнанието, който го изпълваше с досада. Затова не толкова от бохемско лекомислие, колкото от вътрешна потреба да се издигне над условностите и да се почувствува пълноценен човек, Хрелков можеше в даден момент да изразходва за свои близки или за себе си всичко, което имаше, без да мисли за утрешния ден, и така да създаде за известно време някои неверни представи у хората, които не го познаваха достатъчно. Но тъй като съдбата го беше обрекла на постоянен недоимък, след такъв жест на непредвидливост той изпадаше в още по-голяма нужда и макар от гордост никога да не се оплакваше (освен на най-близките си приятели), привидността ставаше очевидна за всички, които го заобикаляха. Тъй или иначе обаче, необходимо беше да се живее, затова в такива моменти поетът трябваше да се занимава против волята си с презрените практически въпроси на всекидневното, за които не беше подготвен, и нерядко, поради невъзможност да се справи сам, беше заставян от обстоятелствата да търси подкрепа от своите близки и приятели. По този начин той страдеше двойно: не само от това, че една принуда го отдалечаваше от неговия поетически свят, а и от едно чувство за накърнено достойнство — от съзнанието, че трябваше да се предостави на чужди грижи и да приема една помощ, която смяташе унижителна — без която не можеше. Усилията да създава видимост за благополучие не само се оказваха безплодни, а го хвърляха в още по-мъчителни лишения и същевременно му отнемаха и онова малко, което му оставаше — временната, макар и призрачна надежда, която си създаваше. Бедността беше пак бедност, но този път идваше вече с колизия и придобиваше драматичен характер. И за да се види всичко това, не беше необходима голяма проникателност — достатъчно беше да имаш контакт с него и да го наблюдаваш.

Както и да е, в първия момент, когато се запознахме, Хрелков ми направи впечатление на „солиден“ човек. Затова аз бях малко изненадан, като разбрах при една следваща среща, че той трябваше да прикрива (впрочем твърде несръчно) някои обидни лишения, които се отнасяха при това не да речеш до лукс, а до насъщния. Но в този момент аз си обясних това със случайността и не му отдадох особено значение. Когато обаче това се повтори и потрети, моите първи впечатления се разколебаха и бърже рухнаха. Малко по-късно с неудържим ритъм последва и неизбежното, което вече лесно можеше да се предвиди. През лятото на същата 1935 година, поради невъзможност да си плаща повече наема, Хрелков беше изгонен от хотела и беше заставен да потърси временно убежище при свои приятели. Изтощен от продължително недояждане, малко след това той беше получил първия кръвоизлив и вече не само не можеше да омаловажава своята болест, както правеше дотогава, а трябваше да помисли и за лекуването си в санаториум. Беше настъпил краят на излюзорното изчакване — започваше времето на

физическите болки и моралните страдания, което носеше много неизвестности и вдъхваше опасения за неговото бъдеще.

Навярно не ще срещна съпротива от никого, ако кажа, че Николай Хрелков беше общителен човек, който умееше без никакво усилие да спечели доверието на хората, да ги увлече след себе си и да им придаде онзи първоначален тласък, който често пъти се оказва решаващ за тяхната по-нататъшна съдба. В това търсене на чуждото присъствие, станало негова страст и негова душевна потреба, което лесно му печелеше приятели, в това търсене казвам, не случайно той беше открил някога и беше отвел при Гео Милев младите и тогава още неизвестни писатели Ламар, Георги Шейтанов и Димитър Хаджилев. Но този открит овеж — благ, шеговит и жлъчен едновременно, който гореше и лесно минаваше от ентузиазъм към негодувание, не обичаше, както си спомнят някои негови познати, да говори не само за своите житейски несгоди — не обичаше да говори и за своята творческа работа. И правеше това не от чувство за малocenност, нито още по-малко, защото смяташе другите недорасли да го разберат — това стеснение и тази надменност му бяха чужди. Хрелков просто не обичаше да се натрапва и затова, макар да си знаеше цената и да нямаше какво да крие, не занимаваше със себе си хора, които не смяташе достатъчно близки. Но доловеше ли съчувствие и сърдечна топлина, той бърже се привързваше, сричаше условностите, които ви държат на разстояние, и не оставаше за вас никаква тайна. Тогава вие можехте да говорите с него без стеснение за всичко — и за житейските му несгоди, и за творческите му търсения. Поне аз, без да съм навярно между най-близките му приятели, още от първите дни след нашето запознаване не съм се натъквал на никакви задръжки, особено когато е ставало дума за онова, което ме е интересувало най-често — за неговата литературна работа. Така съм и запомнил Хрелков от онзи пръв разговор с него, който е останал в паметта ми.

Един ден, тъкмо по времето когато бях направил вече първото си посещение в „Кооп“, срещнах Хрелков на ъгъла „Калоян“ и „Клементина“ (сега „Стамболийски“). Спряхме се както винаги в такива случаи, заговорихме и, не знам как, стана дума за „Среднощен конгрес“. Много време преди това книгата беше инкриминирана и понеже на времето не бях си я набавил, когато ми потрябваше, ставаше нужда да я търся от приятели. Намерил повод, споделих това с Хрелков и той, сигурно поласкан, като замахна приятелски покровителствено с дясната си ръка, весело каза:

— Ще я имаш. Ела утре привечер у бай Иван. А сега да вървя, че ме чака разговор в книгоиздателство „Игнатов“.

На другия ден в уреченото време отидох в аперитив „Роял“. Хрелков ме беше изпреварил и беше заел място на единствената маса до входа, гърбом към стената, така че можеше да гледа едновременно и към улицата, и към вътрешността на заведението. Като ме видя, той ме покани до себе си, попита ме на какво съм и веднага направи поръчката. След това извади от джеба си един екземпляр от „Среднощен конгрес“, започна да пише нещо на вътрешната му страница и когато келнерът се върна да ни обслужи, да ми го подаде. Аз го поех, отпих от чашата и като отметнах тънката корица, бавно замигох: „Бор. Делчеву — другарски спомен. Николай Хрелков. 21. VI. 1935, София“. Прочетох го и леко се сепнах, както става обикновено при незначителни недоразумения. И навярно това се е забелязало, защото Хрелков ме погледна с израз на човек, който очаква да му съобщат нещо.

— Какво правиш бе, Хрелков? — попитах аз, за да разсея недоумението му (ние бяхме на „ти“ още от първите дни на нашето запознаване, но аз още не се обръщах към него с „Николай“, а с „Хрелков“ — все пак малка дистанция). — Какво правиш? Губиш цял ден от живота си: днеска не сме 21, а 20 юни.

— Така ли? — попита той на свой ред, разбрал причината на моето сепване. — Нищо, аз съм загубил много повече неща от един ден. . . И вместо да се доизкаже, додаде: — Ама ще кажеш: това нерегламентирано втурване в бъдещето е забранено и човек трябва да се пази.

Спогледахме се, засмяхме се неочаквано и замълчахме секунда-две, като да бяхме казали всичко. Аз се възползувах от това и по един вкоренен навик, който имам и днес, веднага минах на литературна тема.

Няколко седмици преди нашата среща вестник „Литературен преглед“ беше поместил едно интервю с наши писатели — кой какво работи? Между разпитаните беше и Николай Хрелков, който говореше в него за своите преводи. Това интервю, подписано с неизвестното име Виден Видев, ми беше направило впечатление и аз се позовах на него.

— Навярно все още превеждаш?

— Да, прав е уважаемият Виден Видев, превеждам — отвърна Хрелков с някаква неопределена интонация, в която се долавяше спотаена тъга и непонятна лека ирония (Тогава аз не знаех, че Виден Видев е псевдоним на Хрелков, за да разбере, че той се шегуваше със своето автоинтервю и навярно с моята неосведоменост). — Превеждам. Излизат вече разказите на Бабел, а сега довършвам „Евгени Онегин“. Какво друго мога да правя? . . — И като замълча, за да овладее някакво бликнало мъчително чувство, което се оказа по-силно от неговата воля, продължи вече с раздражение в гласа: — Но моето не е превеждане, моето е каторжен робски труд: всеки ден от сутрин до вечер неизменно едно и също. Ако бях металороботник или носач на гарата, поне вечер щях да принадлежа на себе си и щях да пиша нещо свое. А сега затыпвам от ямбове и от търсене на рими. Обичам Пушкин, а ето че добих отвращение от поетическото слово И то за какво? Да можех да осигурия поне една прилична прехрана, а и това не мога. Мизерна действителност, смрадливо търгашеско общество. . .

Още когато пристигнах в аперитива, Хрелков запуши и върху масата от дясната му страна се появи една кутия „Картел“. След това той се досети за нещо, извади молив и както правят обикновено пушачите, взе си бележка върху горния край на чистия ѝ гръб, без да я прибере и без да я постави в нормално положение. И като заговори, инстинктивно с няколко сръчни движения, каквито обладават само школуваните художници, ръката му очерта върху картонения правоъгълник изразително лице на мъж. Но раздражението бърже започна да го овладява и Хрелков, който се палеше от собствените си мисли, вместо да нанася линии, започна нервно да дращи по цигарената кутия. Накрая, когато произнесе последните думи, моливът изхриптя и заплашително се забодде в картоната. Това беше жест, който символически означаваше точка: търгашеско общество — какво повече може да се каже. Но аз бях извлечен в разговора и вече няхах възможност да се спра наред път. Затова почти автоматически попитах:

— Разбирам всичко това, но нима по-рано беше по-добре?

— Трудно е да се каже „по-добре“. Онова пък беше друга беда. Поет — чиновник: от осем до двайсет и от два до шест, и на всичко отгоре началство и архивна прах. Малко е това, но си въобразяват, че щом ти дадат една мършава служба, трябва да станеш послушен, да се примириш с лъжата и да възпяваш величеството. Избирай: „Златорог или „Църковен вестник“, ако не — вълн. Помниш вълчия вой на „Слово“ и „Мир“: „Изгонете го — този антидържавен елемент няма място на държавната трепеза.“ Не, господа мерзавци, грешите — повиши глас Хрелков, сякаш „мерзавците“ бяха в заведението и трябваше да го чуят. — Грешите — повтори той още по-настойчиво. — Моят стаж в гладуването е голям и не ще ме поставите на колене. В тази страна има и други хора — не е само продажната паплаг. . .

Тъкмо в този момент в аперитива влязоха двама души. Единият от тях, човек на средна възраст, с вестници в джеба на самото, по всяка вероятност журналист, като видя Хрелков, спря се за миг при нас, подхвърли му някаква приятелска шега („Не

се горещи“ или „Много си се запалил“) и сам започна да се смее на думите си. Хрелков срещна погледа му, направи усилия да го последва в закачката, но не успя да преодолее инерцията на онова, което говореше, и довърши недоизреченото с един неопределен жест на ръката. След това, откъснал се внезапно от своята мисъл, той замълча, поколеба се за момент и като не знаеше какво да прави, вдигна недоизпитата чаша.

— Казваш, че от преводи не ти остава време да се занимаваш със собственото си творчество — побързах аз да се намеся. — Това разбирам. Но все пак през последните години ти се появяваш по-често от преди. Ето, сега намирам твои работи и в сборника „Брод“.

— Прав си, но... не съвсем — отвърна Хрелков, вече поуспокоен, с хаплива закачка в гласа. — Стихотворенията в „Брод“, ако си забелязал, са стари. Е, разбира се, през последните години „напук врагу“ се появявам малко по-често. Но човек се оплаква обикновено от най-близката опасност. А това е проклетата липса на време. — И като замълча един момент, неочаквано подхвърли: — По-рано пакмаше атмосфера, а сега друга гадост — трябва да се мисли за хляба...

— Нямах атмосфера ли? — попитах аз, изненадан от онова, което чух.

— Да, именно, другарска атмосфера: добронамереност към онова, което човек пише. Като бяха зинали символист, та символист! Още малко и щяха да ме тикнат в графата „отвъд“. А кажи ми, дявол го взел, какъв символист съм аз? — попита Хрелков заканително и започна отново да се пали. — Къде съм лишил словото от първичния му смисъл, за да го превърна в някаква си звукова хармония? Кое мое стихотворение не е изградено върху обществен проблем? Но работата не е там, не. От нас искаха да слезем до емпириката, да подчиним своята работа на грубо утилитарни задачи: днес пиши за тази акция, утре за друга. Не, много умни приятели, така не може! Такава пълзяща поезия не топли никого. Аз също съм в реалността и от нея излизам, но се стремя да съединя фактите с мечтите и така да се издигна над прашното всекидневие. Затова, ако формулите са толкова необходими, мога да кажа, че съм романтик, а не символист — романтик, какъвто беше и Ясенев.

Признах на Хрелков, че съм изненадан от неговата възбуда. Какво значение може да има дали го смятат символист или романтик: символистите по начало са романтици. Освен това почти всички наши символисти са минали през социализма, отричаха буржоазната действителност и някои от тях загинаха на своя граждански пост. Това малко ли е?

— Не, не е точно така — упорствуваше Хрелков. — Преди всичко символистите не винаги са романтици: вземи за пример Стефан Георге и Вячеслав Иванов. Но не това е същественият, разбира се. В края на краищата не е толкова важно и какъв литературен етикет ще ти сложат скудоумните, стига той да е наистина само литературен. Същността обаче е другаде: ти си символист, колеблив елемент — човек, който принадлежи на миналото. Виж, ние сме друго нещо: ние сме революционери, създаваме proletарска поезия, воюваме за бъдещето.

Опитах се да успокоя Хрелков, като му казах, че отива далече: въпросът има и една друга страна.

— Ето, ти си превеждал Андрей Бели, обичаш Блок, а обичта не минава без влияние — настоявах аз. После, като напрегнах паметта си, за да си спомня някои наскоро прочетени неща, самоуверено продължих: — Вземи онова, което е най-близко до нас — сборника „Брод“. За тебе забравата е „скупачещо чудовище“, видението на копачите е „видение на нашата умора“, ято от врани е „чер венчален полюлей“. Ще се съгласиш, че всичко това насочва към образния свят на символистите...

— Това е друго — поривисто ме прекъсна Хрелков и натъртено повтори. — Това е съвсем друго нещо. Не само съм превеждал Бели и не само обичам Блок — аз съм чел и знам всичко, писано от нашите символисти. Нещо повече: познавам някои от тях, бил съм в тяхната среда и дори съм публикувал две стихотворения в „Хиперион“, когато

Полянов ни изгони от „Червен смях“. Естествено е при това положение, че съм взел нещо от изразните им средства, както Смирненски, както всички от моето поколение. Това — да. Но по идейност, по художествена концепция — не, да прощават. Аз не се примирявам с отвлечеността на символистите, макар някои елементарни хора да твърдят, че моята поезия не се разбирала. Не се разбирала! Те въобще разбират ли нещо от поезия?

Хрелков спря и като направи опит да обуздае възбудата си, погледна ме с мълчалив въпрос, който трябваше да означава: „А ти какво мислиш, да те видя?“

— Тъкмо това казвам — потвърдих аз. — Мисля, че символистичните влияния в твоята поезия засягат някои страни на формата — нищо повече.

При тези думи Хрелков кимна неопределено с глава, посегна към кутията с цигари и запуши с вид на човек, който няма повече какво да каже. Млъкнах и аз и за първи път, откакто бях влязъл, погледнах навън. Над градинката отсреща вече падаше вечерен сумрак и по тротоара пред аперитива се мернаха някои познати силуети. Настъпил беше онзи час на вечерно оживление, когато човек можеше да се срещне с приятели, да се поразтърпи и да чуе последните новини. Затова, без да се сговаряме, дадохме знак на келнера, разплатихме се и станахме. На излизане Хрелков погледна към журналиста, който стоеше прав до тезгяха, махна му приветливо с ръка и като отстъпи настрана да стори път на двама посетители, прекрачи прага. Вън се изравнихме, заговорихме нещо незначително, което се забравя още преди да се произнесе, и бавно закрачихме към булевард „Цар Освободител“.